

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/142378>

Please be advised that this information was generated on 2020-11-25 and may be subject to change.

Woordsemantiek en praxematiek en wat hoe ‘folteren’ ‘reizen’ werd daarover zegt

Haike Jacobs
Radboud Universiteit Nijmegen

1 Inleiding

Ik heb op dezelfde middelbare school gezeten als Ad en daar is waarschijnlijk mijn belangstelling voor taal gestalte gaan krijgen. Ik herinner me de leraar Duits die het woord *Löffel* en *Lepel* een keer of tien na elkaar uitsprak en daarna ging uitleggen dat de woorden weliswaar onderling een verband hadden, maar, afzonderlijk, volstrekt willekeurig waren in die zin dat er geen natuurlijke relatie tussen de klankvorm en de betekenis is. Waarom heet een vork een vork en niet een lepel? De betekenis van een woord is heel anders dan de betekenis van een naam. Een naam is als een etiket dat je op een persoon plakt en waarmee je naar die persoon verwijst. De naam raakt op den duur onlosmakelijk met de persoon verbonden. Van de Ad die wij kennen is het, zeker als je hem langer kent, ondenkbaar dat hij anders zouden kunnen heten dan Ad. De persoon is als het ware de naam geworden. Een woord, en taal in het algemeen, kunnen we vereenvoudigd opvatten als een koppeling van twee dingen: betekenis en gedachten enerzijds en klanken of gebaren anderzijds. Als luisteraar knopen we bij het horen (of lezen) van een zin als *Het Nederlandse woordje ‘maar’ heeft velerlei betekenissen* automatisch een interpretatie.

Gepubliceerd in:

S. Lestrade, P. de Swart & L. Hogeweg (Red.) (2015).

Addenda. Artikelen voor Ad Foolen (pp. 195–204).

Nijmegen: Radboud Universiteit. ©2015 de auteur(s).

Als taalkundige heb ik me tot nu toe voornamelijk bezig gehouden met de geluidkant van taal en nooit met de andere kant, de betekenis kant. Een bijdrage in een bundel voor Ad is de ideale plek om daar eens verandering in aan te brengen. Betekenis dus. Deze bijdrage is als volgt opgebouwd. Allereerst komen in sectie 2 de verschillende aspecten van betekenis en de onderdelen van de taalkunde die zich daarmee bezig houden aan bod. Vervolgens worden in sectie 3 een aantal voorbeelden van betekenisverandering besproken en daarna afgezet tegen de betekenisbenaderingen van sectie 2.

2 Woordsemantiek en praxis

Sprekers van een taal kennen van duizenden en duizenden woorden de betekenis. Een voor de hand liggende gedachte zou zijn dat, wanneer sprekers de betekenis van een woord kennen, dat ongeveer overeenkomt met wat een woordenboek erover zegt. Echter, van 'weemoedig' en 'blijmoedig' weet iedereen wel wat het betekent, van 'edelmoedig' en 'grootmoedig' ook ongeveer nog wel, maar lastiger wordt het bij 'lankmoedig' en 'stoutmoedig', om maar niet te spreken van 'deemoedig' en 'ootmoedig' waar ik, als ik er studenten naar vraag, bij de eerste vier woorden wisselende antwoorden krijg, maar bij de laatste vier meestal alleen een glazige blik. Mensen zijn dus geen wandelende woordenboeken en de betekenis van woorden lijkt niet helder vast te liggen. Het zijn geen etiketten die we op de dingen in de wereld plakken, maar hoe zit het dan wel? Ferdinand de Saussure zag de betekenis klank relatie als de twee kanten van een blad papier. Er is geen voorkant zonder achterkant en andersom. De betekenis kant (*le concept*, volgens de Saussure is de gedachte, het idee dat een woord oproept, hetzelfde als de betekenis) noemde de Saussure de *signifié* (het betekende) en de klankkant, het akoestisch beeld (*l'image acoustique*) de *signifiant* (de betekenaar). Beide elementen zijn psychisch van aard en worden gebruikt om te verwijzen naar iets (*le référent*) in de buitentalige werkelijkheid. Bij het akoestisch beeld gaat het niet om een materieel klanksignaal, maar om *l'empreinte psychique de ce son*. Bij de 'signifié' gaat het om de waarde van het concept dat negatief bepaald wordt door de andere concepten in hetzelfde semantische veld. De

waarde van een woord hangt volgens de Saussure af van het voorkomen van andere woorden in de taal. Zo gebruikt het Frans hetzelfde werkwoord *élever* in *élever des enfants* en in *élever des lapins*, maar worden in het Nederlands kinderen opgevoed en niet gefokt en worden konijnen gefokt en niet opgevoed. Voor betekenis hebben we dus te maken met een drietal dingen: de inherente conceptuele betekenis, het verwijzen naar iets in de werkelijkheid en het concrete gebruik van taal in een gegeven situatie. Alle drie aspecten van betekenis hebben tot verschillende takken van sport in de taalkunde geleid: de woordsemantiek, de formele semantiek en de pragmatiek.

De woordsemantiek gaat uit van het idee dat de betekenis van een woord uit kleinere componenten, elementen of kenmerken, zogenaamde semen, is opgebouwd. Een klassiek voorbeeld (Katz & Fodor, 1963) is het woord *vrijgezel* opgebouwd uit de semen [+mannelijk, +ongetrouwd, +volwassen]. Op die manier zou het verschil tussen *opvoeden* en *fokken* terug te voeren zijn tot het kenmerk [+/-menselijk object]. Een semantisch veld kan dan opgevat worden als een verzameling die een deelverzameling van semen gemeenschappelijk hebben. In de Franse literatuur wordt het klassieke voorbeeld in (1) (Pottier, 1964), dat het semantische veld *zitplaats* afbakent, gebruikt.

(1) *kenmerkanalyse van het semantische veld zitplaats*

semantische kenmerken:

1. Pour s'asseoir/Om op te zitten
2. Sur pied/Heeft pootjes
3. Pour une personne/Voor een persoon
4. Avec dossier/Met rugleuning
5. Avec bras/Met armleuning
6. Matériau rigide/Niet van stof

	S1	S2	S3	S4	S5	S6
	pour s'asseoir	sur pied	1 personne	dossier	bras	rigide
<i>siège</i>	+	-	-	-	-	-
<i>chaise</i>	+	+	+	+	-	+
<i>fauteuil</i>	+	+	+	+	+	+
<i>tabouret</i>	+	+	+	-	-	+
<i>canapé</i>	+	+	-	+	-	+
<i>pouf</i>	+	-	+	-	-	-

Een leeg kenmerk staat voor (+/-). Een Franse *canapé* kan wel of geen armleuning hebben, maar een Franse *chaise* heeft er, net als de kruk (*tabouret*) en de poef (*pouf*), per definitie geen.

De betekenis van een woord, of lexeem, kan aldus worden opgevat, net als de betekenis van een zin, als de som der delen of de som van de semantische kenmerken, de semen, die nodig zijn om het woord van alle andere woorden in het desbetreffende semantische veld te kunnen onderscheiden. Het semantische veld zelf kan gekarakteriseerd worden als de verzameling woorden die een aantal basiskenmerken, de archisemen (hier: het kenmerk 'om op te zitten'), van het veld met elkaar delen. Hoe meer termen er in een semantisch veld zitten, hoe meer semen er nodig zijn, hetgeen precies uitdrukt wat de Saussure met de waarde van een woord bedoelde die bepaald wordt door de andere lexemen in het veld. Hoe minder lexemen hoe groter hun waarde. Er zijn echter twee belangrijke bezwaren aan te voeren tegen een kenmerkbenadering van betekenis. Ten eerste moeten alle lexemen van het veld bekend zijn voordat de analyse gegeven kan worden, hetgeen de beschrijving in zekere zin circulair maakt. Ten tweede is de beschrijving talig van aard. Zo zouden, vertaald naar het Nederlands, ook de hurken (+om op te zitten) in het zitplaatsveld komen te zitten.

De kenmerkanalyse van het semantische veld *vogel* (Moeschler & Auchlin, 2009) in (2) laat nog duidelijker de rol van taal zien.

(2) *kenmerkanalyse van het semantische veld vogel*
 semantische kenmerken:

1. Est capable de voler/Kan vliegen
2. A des plumes/Heeft veren
3. A des ailes/Heeft vleugels
4. Est ovipare/Legt eieren
5. A un bec/Heeft een snavel

	S1	S2	S3	S4	S5
	voler	plumes	ailes	ovipare	bec
<i>moineau</i>	+	+	+	+	+
<i>autruche</i>	-	+	+	+	+
<i>poussin</i>	-	+	+	+	+
<i>kiwi</i>	-	-	-	+	+
<i>manchot</i>	-	-	+	+	+

Moeschler en Auchlin (2009) gebruiken het voorbeeld om te laten zien dat een semantisch veld niet gekarakteriseerd kan worden door een aantal gemeenschappelijke basiskenmerken. Want, zo redeneren zij, de kiwi heeft net als de pinguïn (*manchot*) geen veren, kan ook niet vliegen en heeft bovendien geen vleugels. De kenmerken ‘*est ovipare*’ en ‘*a un bec*’ zijn niet de basisdefinitie kenmerken van het veld *vogels*. Zo legt een slang eieren en zou serpent in het Frans, omdat hij daar een *bec* heeft, onderdeel worden van de categorie *vogels*. In de kenmerkanalyse, vertaald naar het Nederlands, zou het argument wegvallen omdat de slang in het Nederlands geen snavel heeft. Moeschler en Auchlin (2009) bespreken vervolgens de semantiek van het prototype, een alternatief voor de kenmerkanalyse. Het prototype vogel is de mus, *le moineau*, en die wordt gedefinieerd door de volgende kenmerken: [+heeft vleugels, +legt eieren, +kan vliegen, +fluit, +bevindt zich in bomen, +klein en is +grijs bruin van kleur]. Het idee van de prototype semantiek is nu dat gelijkenis met het

prototype bepalend is voor het al dan niet behoren tot de categorie in kwestie : “sera membre de la catégorie des oiseaux tout individu qui ressemble sur un trait ou un autre au prototype” (Moeschler & Auchlin, 2009, p. 44) [‘Ieder individu dat op lijkt op het prototype door een kenmerk of een ander kenmerk maakt deel uit van de categorie vogels’]. Niet alleen zijn Moeschler en Auchlin slechte biologen (kiwi’s en pinguïns hebben wel degelijk veren) ook hun beschrijving kan niet correct zijn. Het kan niet gaan om het lijken op het prototype in talige betekenistermen (sur un trait ou un autre), want er zijn, bijvoorbeeld, veel meer dingen die zich in bomen bevinden zonder vogel te zijn. Tot zover de woordsemantiek, die of het nu de kenmerkbenadering of de prototypebenadering betreft, als belangrijkste probleem lijkt te hebben dat betekenis van woorden talig beschreven wordt.

De overige twee takken van betekenisport, pragmatiek en formele semantiek, vormen een complementair paar in die zin dat de pragmatiek vaak gedefinieerd wordt als de studie van de betekenis van taal voor zover deze niet in waarheidswaarden kan worden uitgedrukt. Of anders geformuleerd: de pragmatische betekenis van een zin is de betekenis van een zin minus de waarheidswaarden. Betekenis in de formele semantiek is dan niet iets dat inherent aan taal is, maar juist los staat van taal. De betekenis van een naam, *Ad*, en van een woord, *de letterenflat*, zijn de persoon of ding (het Erasmusgebouw in Nijmegen) in de buitentalige werkelijkheid. Iedere zin wordt opgevat als een propositie waarvan de betekenis de waarheidswaarde waar of onwaar is afhankelijk van de buitentalige wereld waartegen de propositie wordt afgezet. In de woorden van Frege (1892, p. 34) “So werden wir dahin gedrängt, den *Wahrheitswert* eines Satzes als Seine Bedeutung anzuerkennen. Ich verstehe unter dem Wahrheitswerte eines Satzes den Umstand, das er wahr oder das er falsch ist”. Naast Bedeutung, maakt Frege ook een onderscheid tussen Sinn (de gemeenschappelijke gedachte, het concept) en Vorstellung (het individuele beeld): “Die Bedeutung eines Eigennamens ist der Gegenstand selbst, den wir damit bezeichnen; die Vorstellung, welche wir dabei haben, ist ganz subjektiv; dazwischen liegt der Sinn, der zwar nicht mehr subjektiv wie die Vorstellung, aber doch auch nicht der Gegenstand selbst ist” (Frege, 1892, p. 30). Frege geeft als voorbeeld het beeld van de

maan zoals dat door de lens van een verrekijker geprojecteerd wordt. De maan zelf is dan de Bedeutung, het gevormde beeld is de Sinn (objectief in die zin dat het door meerdere personen bekeken kan worden) en de manier waarop dat beeld op het netvlies van een individu terechtkomt de Vorstellung. De Sinn van een propositie is dan de gedachte, het concept dat door de zin tot uiting wordt gebracht "Ich verstehe unter Gedanken nicht das subjektive Tun des Denkens, sondern dessen objektiven Inhalt, der fähig ist, gemeinsames Eigentum von vielen zu sein". Dit laat zien dat we de pragmatische betekenis van een zin niet kunnen definiëren als de betekenis van een zin minus de waarheidswaarden. Als we dat zouden doen, zouden we de Sinn kwijt zijn. De Sinn van Frege komt overeen met de signifié van de Saussure in die zin dat het concept, de gedachte dat een woord oproept, hetzelfde is als de betekenis. Volgens de Saussure zijn er dan ook geen gedachtes of concepten mogelijk als er geen signes (de taaltkens of blaadjes papier met een signifiant voorkant en een signifié achterkant) zijn "abstraction faite de son expression par les mots, notre pensée n'est qu'une masse amorphe et indistincte . . . prise en elle-même, la pensée n'est qu'une nébuleuse où rien n'est délimité. Il n'y a pas d'idées préétablies, et rien n'est distinct avant l'apparition de la langue". Het idee dat betekenis van een woord samenvalt met de gedachte, het concept en dat er zonder geen woorden geen gedachten zijn lijkt problematisch (er is zeker niet-talig denken zoals Pinker, 1994 betoogt) en is ook vanuit het perspectief van taalverwerving moeilijk (denken begint niet pas dan wanneer het spreken begint). Het is juist hier dat de praxematiek (Longhi, te verschijnen) een oplossing biedt. De praxematiek gaat ervan uit dat de mens zijn talige representaties ontleent aan de praktijk. Betekenisgeving en betekenisproductie worden opgevat als dynamische processen die in de praktijk van het taalgebruik tot stand komen. De signifié achterzijden van de blaadjes papier komen aldus door het praktijk gebruik van taal tot stand en gaan fungeren als kapstokjes waar de gedachten aan op te hangen zijn. Dit verklaart dan ook meteen waarom ieder persoon aan een woord een licht andere betekenis plakt, zoals aan de woorden waarmee we begonnen. Na deze uiteraard onvolledige bespreking van de verschillende manieren om naar betekenis te kijken, gaan we in de volgende paragraaf in op betekenisverandering.

3 Betekenisverandering

Marie de France, de eerste vrouwelijke Franse dichter, schrijft tegen het einde van de 12de eeuw over een boer dat die, *assez ot char et pain et vin*, “genoeg had vlees en brood en wijn”. *Viande* betekende toen nog ‘levensmiddelen, eten’ en stamt af van het Latijnse *pro vivenda* ‘om te leven’ waar ons woord proviand weer vandaan komt. Bonaventure des Périers schrijft in zijn *Les Nouvelles récréations* “Un des gentilshommes de la Beauce . . . avait disné fort légèrement d’une certaine viande qu’ilz font en ce pays-là de farine et de quelques moyeux d’oeufs” (Huguet, 1967). Een gerecht van meel en eieren is duidelijk geen vlees. *Viande* gaat later in het Frans een specifiekere betekenis krijgen ‘vlees’ en het oorspronkelijke ‘vlees’ *char* krijgt in het huidige *chair* de betekenis van ‘menselijk vlees’ en laat in *chair à saucisse* ‘gehakt’ een spoor van de oorspronkelijke betekenis achter. Als een woord een specifiekere betekenis krijgt, zoals *viande*, dan moet er natuurlijk een ander woord zijn dat die algemenere betekenis gaan overnemen. In het onderhavige geval is dat *nourriture* geworden en dat betekende dan natuurlijk in het Oudere Frans iets anders dan nu en had de betekenis die het in het hedendaagse Engels nog steeds heeft als *nurture* tegenover *nature*. *Viande* en *char* hebben liggen woelen, maar zijn in hetzelfde betekenisdomein gebleven. *Travailler* onderneemt een langere reis. Het stamt af van het laat-Latijn *tripaliare* ‘martelen, folteren met de drie-paal’ en heeft in het Oud-Frans als hoofdbetekenis ‘molesteren, folteren, kwellen, pijnigen’. Een van de nevenbetekenissen, in *travailler d’enfant*, is ‘bevallen’. *Travailler* gaat steeds meer ‘werken’ betekenen en neemt die rol over van *laborer*, dat specifiek ‘beploegen’ en ‘omspitten’ gaat betekenen, en van *ouvrier*, dat in het huidige Frans alleen nog wordt gebruikt als ‘bewerken’ *ouvrier du bois, du métal* en is nog te zien in *heures ouvrables* en *jours ouvrables* ‘werkuren’ en ‘werktijden’. De twee laatste vormen worden nogal eens ten onrechte, ook door de Fransen, verward als behorende bij *ouvrir* ‘openen’ en geïnterpreteerd als ‘openingstijden’ en ‘dagen dat iets open is’. *Manoverer* ‘werken met de hand’, van laat-Latijn *manuoperare*, wordt het ‘werk’ betekenisdomein uitgeduwd en betekent nu als *manoeuvrer* hetzelfde als ons ‘manoeuvreren’. *Travailler* is van het ene betekenisdomein ‘kwellen, folteren’ in

het andere, dat van ‘werken’, overgegaan. *Travailler* reist met Willem de Veroveraar in 1066 mee naar Engeland. Daar reist het verder, het *travel with child* herinnert nog aan het Oud-Franse bevallen, maar uiteindelijk krijgt het de vorm *travel* ‘reizen’ en lijkt, weer een betekenisveld verder opgeschoven, daarmee voorlopig uitgereisd.

Woorden veranderen van betekenis, misschien wel juist omdat in tegenstelling tot eigennamen de betekenis niet altijd precies, in termen van – en + een specifieke eigenschap, vastligt. Ieder persoon, tijdens het leren van de moedertaal in de zijn of haar leven, plakt min of meer dezelfde, maar soms ook licht verschillende, conceptuele betekenissen vast aan de woorden die hij of zij leert. Vreemd is dat natuurlijk niet, zeker niet vanuit het licht van de praxematiek, omdat de omstandigheden waarin iemand een woord tegenkomt van individu tot individu sterk kunnen verschillen. Frege merkt op, als meningen over de Sinn individueel verschillen, “Solange nur die Bedeutung dieselbe bleibt, lassen sich diese Schwankungen des Sinnes ertragen, wiewohl auch sie in dem Lehrgebäude einer beweisenden Wissenschaft zu vermeiden sind und in einer vollkommenen Sprache nicht vorkommen dürften”. Voor echt optimale communicatie zou het inderdaad soms handiger zijn als woorden stil bleven liggen in plaats van te woelen, maar misschien is taal juist ook daardoor, door die niet-vastliggende, veranderlijke betekenis, bij uitstek geschikt om meer te doen dan alleen ondubbelzinnig de boodschap over te brengen: de boodschap verdraaien, verfraaien, verdoezelen, verbloemen, vergulden, verhullen en wat we al niet meer met taal kunnen doen. Daar waar de perceptie van spraak categorisch is en fonologische kenmerken voor de hand liggend zijn, gaat het bij er bij betekenis en interpretatie blijkbaar juist niet categorisch aan toe.

Referenties

- Frege, G. (1892). Über Sinn und Bedeutung. *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, 25–50.
- Huguet, E. (1967). *L'évolution du sens des mots depuis le XVIe siècle*. Genève: Librairie Droz.

- Katz, J. & Fodor, J. (1963). The structure of a semantic theory. *Language*, 39, 170–210.
- Longhi, J. (te verschijnen). Stabilité et instabilité dans la production du sens: La nomination en discours. *Langue Française*.
- Moeschler, J. & Auchlin, A. (2009). *Introduction à la linguistique contemporaine* (3de ed.). Parijs: Armand Colin.
- Pinker, S. (1994). *The language instinct*. New York: Harper-Collins.
- Pottier, B. (1964). Vers une sémantique moderne. *Travaux de linguistique et de littérature*, 2(1), 107–137.
- de Saussure, F. (1972). *Cours de linguistique générale*. Parijs: Payot